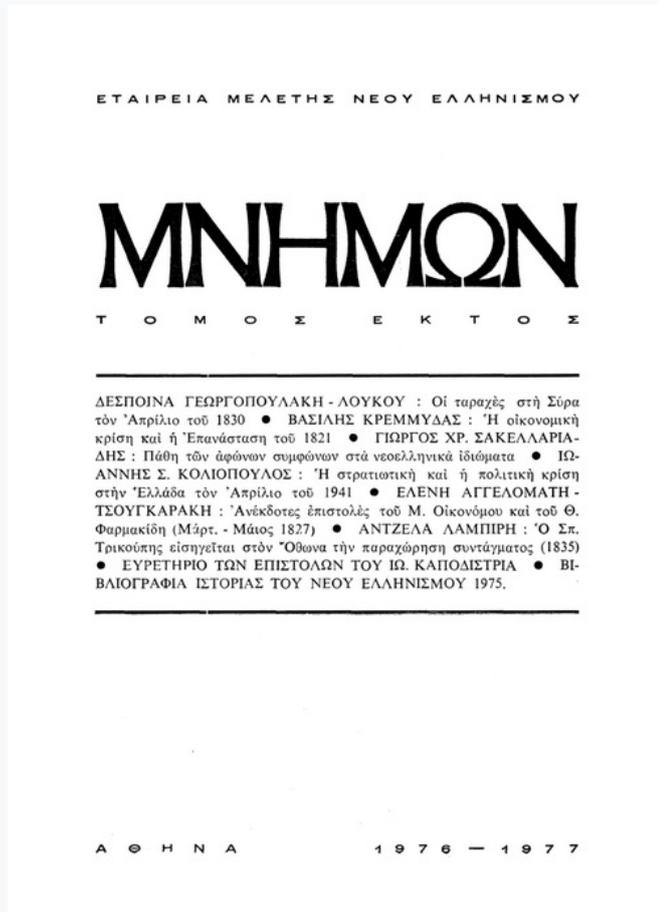

Μνήμων

Τόμ. 6 (1977)

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.171](https://doi.org/10.12681/mnimon.171)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β. (1977). Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821. *Μνήμων*, 6, 16–33. <https://doi.org/10.12681/mnimon.171>

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 *

Σκοπός τῆς ὀμιλίας αὐτῆς δὲν εἶναι νὰ ἐπαναλάβει γνωστὰ γεγονότα ἢ νὰ συμβάλει στὴν καλύτερη καὶ πληρέστερη γνώση κάποιων ἀπ' αὐτὰ· ὁ σκοπός τῆς εἶναι νὰ ὑποβάλει στὴν κρίση σας μερικὲς ἐντελῶς νέες σκέψεις, στηριγμένες σὲ νέους, ἐπίσης, προβληματισμούς, γιὰ τὸ πῶς φτάσαμε στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Μὲ τοὺς νέους αὐτοὺς προβληματισμοὺς εἶναι, ἴσως, δυνατὸ νὰ ἀντιμετωπίσουμε καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις, νὰ προσεγγίσουμε, δηλαδή, καὶ ἀπὸ ἄλλες διόδους, ζητήματα ἐξαιρετικὰ κρίσιμα, ὅπως εἶναι ὁ χρόνος καὶ ὁ τόπος στὸν ὁποῖο κηρύχθηκε ἡ Ἐπανάσταση, καθὼς καὶ τὸ συνολικὸ ἱστορικὸ πλαίσιο, δηλαδή ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα, μέσα στὴν ὁποία ἐξελίχτηκαν τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα.

Ἄν ὅλα αὐτὰ φαίνονται πολὺ φιλόδοξα, ὁ ὀμιλητὴς παρακαλεῖ νὰ μὴ θεωρηθεῖ ὅτι οἱ προθέσεις του ξεπερνοῦν αὐτὸ πού ἰσχυρίστηκε λίγο πρὶν, ὅτι, δηλαδή, δὲν πρόκειται παρὰ γιὰ σκέψεις πού ὑποβάλλονται στὴν ἐκτίμησή σας. Ἐπιθυμῶ, μάλιστα, νὰ διευκρινίσει ἀπὸ τώρα ὅτι καὶ γιὰ τὸν ἴδιον οἱ νέοι αὐτοὶ προβληματισμοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ μὴν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ σκέψεις, παρόλο πὸν τοὺς νέους αὐτοὺς προβληματισμοὺς του ἔχει ἐξετάσει ἀκροθιγῶς καὶ ἔχει ἐκφράσει μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια σὲ μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ πρόσφατες μελέτες του¹.

Φυσικά, δὲν πρόκειται νὰ ἐκτεθοῦν ἐδῶ σκέψεις ἀόριστες, ἀκόμη καὶ ἂν διακρίνονται γιὰ ἀληθοφάνεια, ἀλλὰ ἐρμηνευτικὲς προσπελάσεις ἱστορικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἢ δὲν ἔχει ἐπισημάνει ἢ δὲν ἔχει ἐπιτύχει νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν ἀλληλουχία τους.

Ἄπὸ τὸν τίτλο τῆς ὀμιλίας γίνεται ἀμέσως φανερὸ ὅτι πρόκειται νὰ ἐξεταστεῖ ἡ σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν οἰκονομικὴ κρίση στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο καὶ στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς

---

* Τὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι τὸ κείμενο μιᾶς ὀμιλίας πού ἔγινε τὴν 1η Δεκεμβρίου 1976 στὴν «Ἐταιρία Σπουδῶν». Ἐδῶ, ἔχουν προστεθεῖ οἱ ὑποσημειώσεις.

1. Βλ. Β α σ ί λ η Κ ρ ε μ μ υ δ ας, Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας (1700-1821), Ἀθήνα 1976.

ἀπὸ τὸ 1800 ὡς τὴν ἀρχὴ τῆς Ἐπανάστασης, οὔτε λιγότερο σαφῆς οὔτε περισσότερο ἀσαφῆς ἀπὸ ὅσο ἀναγκαστικά εἶναι τέτοιου εἴδους χρονικοὶ προσδιορισμοί, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀρχίσουμε τὴν ἐξέταση τοῦ θέματός μας ἀπὸ ἓνα ζήτημα ἀρκετὰ μακρινό του, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὴ χρονικὴ αὐτὴ περίοδο συνήθως τὴν ἀγνοοῦμε καὶ ἔχουμε συνηθίσει νὰ ἐρμηνεύουμε τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 μὲ βάση τὰ ἱστορικὰ δεδομένα καὶ τὴν πραγματικότητα τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ 18ου αἰώνα. Φαινόμεστε, ἔτσι, νὰ παραδεχόμεστε ὅτι ἀπὸ τὸ συμβολικὸ χρονικὸ σημεῖο 1800 ὡς τὸ 1821 δὲν συνέβη τίποτα διαφορετικὸ ἀπὸ ὅ,τι συνέβη στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα.

Ὡστόσο, στὶς δυὸ πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα συνέβησαν μεταβολές τόσο οὐσιαστικές, ὥστε μεταβλήθηκε σχεδὸν ἐντελῶς ὁ χαρακτήρας τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, τὴν ὁποία διαμόρφωσε στὸν ἑλλαδικὸ ἠώρο ὁ προηγούμενος αἰώνας μέσα ἀπὸ ἐξαιρετικὰ ἐπίπονες διαδικασίες.

Τὸ λάθος μας νὰ ἐρμηνεύουμε τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἐκκινώντας ἀπὸ τὰ δεδομένα τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα ὀφείλεται στὸ ὅτι τὰ δεδομένα αὐτὰ μᾶς προσφέρουν ἓνα ἱκανοποιητικὸ γενικὸ, ἢ χοντρικὸ καλύτερα, πλαίσιο γιὰ νὰ αἰσθανόμεστε ἡσυχιοὶ ὅτι ἀπὸ κάποιον ἀρκετὰ ἀνοιχτὸ παράθυρο μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστορικῆς μας πορείας στὴν κρίσιμη ἐκείνη περίοδο.

Ἄλλὰ τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ καὶ μικρὸ εἶναι καὶ μᾶς ὑποβάλλει, κάποτε, σὲ ἀπαράδεκτες γιὰ τὴν ἐπιστήμη εὐθύγραμμες παρατηρήσεις, ἐπειδὴ δὲν μᾶς ἀπελευθερώνει τίς διόδους, ἀπὸ ὅπου θὰ προσεγγίσουμε ποιοτικὲς ἀποκλίσεις, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν, συχνά, τὸ χαρακτήρα τῶν πραγμάτων.

Οἱ ποιοτικὲς αὐτὲς ἀποκλίσεις, πού θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ συλλάβουμε τὴν οὐσία τῆς πορείας μας πρὸς τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε, ταυτόχρονα, σωστὰ τὸ χαρακτήρα της, σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν οἰκονομικὴ κρίση. Αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ κρίση, ἢ καλύτερα ἢ μετάβαση ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀκμὴ στὴν οἰκονομικὴ κρίση, εἶναι, κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ ὀμιλητῆ, τὸ πιὸ σημαντικὸ γεγονός στὶς δυὸ πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα, ἐπειδὴ, ὅπως θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐξηγήσουμε στὴ συνέχεια, προσδιόρισε βραχυπρόθεσμα τὴν ἱστορικὴ μας ἐξέλιξη.

Εἶναι σὲ ὄλους μας γνωστὸ ὅτι ἡ νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία, γιὰ νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, μᾶς περνοῦσε μέσα ἀπὸ μιὰ ἐξαιρετικὰ ἀνθηρὴ οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ κατάσταση, ὥστε γινόταν σφέστατη ἡ τέτοια συνάρτηση καὶ ἐξάρτηση τῶν γεγονότων.

Ἐντούτοις, ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἐκδηλώθηκε μέσα σὲ μιὰ περίοδο βαθύτατης κρίσης, ὄχι μόνο σὲ ὄλους τοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στοὺς πνευματικὸς καὶ ἰδεολογικοὺς προσανα-

τολισμούς, σὲ σημεῖο, μάλιστα, πὸν νὰ ἀμφισβητοῦνται καὶ ὀρισμένα ἰδεολογικὰ στηρίγματα τῆς νεαρῆς ἀκόμη ἀστικῆς τάξης.

Εἶναι καιρὸς νὰ ἐξετάσουμε τὰ στοιχεῖα πὸν συνιστοῦν τὴν οἰκονομικὴ κρίση στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα. Προηγουμένως, ὅμως, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὴν ἰδιόμορφη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη μέσα στὸ 18ο αἰῶνα, μὲ κυριότερη μορφή τὶς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές, μέσα σὲ ἓνα μισοαποικιακὸ πλαίσιο καὶ μὲ ἰσχυρότερο ἑλληνικὸ κεφάλαιο τὸ ἐφοπλιστικὸ-ἐμπορικὸ ².

Ὁ κλάδος τῆς οἰκονομίας πὸν χρονικὰ προηγήθηκε στὴν κρίση ἦταν ἡ βιοτεχνία καὶ μερικοὶ τομεῖς τῆς βιομηχανίας. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τόσο ὁ βιοτεχνικός, ὅσο καὶ οἱ ἄλλοι κλάδοι τῆς παραγωγῆς, γνώρισαν μιὰ ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἀκμὴ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα, ἡ ὁποία ὀφειλόταν στὴ μεγάλη ἀνάπτυξη τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν καὶ ἐντασσόταν στὸ πλαίσιο τῆς ἐμπορευματοποιημένης παραγωγῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀποικιοποίησης τοῦ ἑλλαδικοῦ χῶρου. Μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ πλαίσιο πρέπει νὰ ἐξετάσουμε καὶ τὴν κρίση στὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή σὲ ὀλόκληρο τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Ἰδιαίτερα, μάλιστα, γιὰ τὴν κρίση στὴ νηματοουργία, ἓνας βασικὸς λόγος πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ νίκη τῆς Ἀγγλίας σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο, μιὰ νίκη πὸν ἔκανε ἰδιαίτερα αἰσθητὴ τὴν οἰκονομικὴ τῆς παρουσία στὴ διεθνή ἀγορά, ἐκεῖ γύρω στὸ 1800. Ἡ κρίση τῆς ἑλλαδικῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς ἄρχισε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα. Ξέρουμε ὅτι κατὰ τὸ 1803 εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται αἰσθητὸς στὰ Ἀμπελάκια ὁ ἔντονος ἀνταγωνισμὸς, τὸν ὁποῖο ἀσκοῦσε στὴν παραγωγή τους ἡ ἀγγλικὴ νηματοουργία στὴ γερμανικὴ ἀγορά ³, ἀλλὰ τὰ σπέρματα τῆς παρακμῆς τῆς ἀμπελακιώτικης ἐταιρίας πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὶς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους καὶ στοὺς μικροὺς μετόχους, πὸν ὀδήγησαν στὴ διάλυση τῆς πρῶτης ἐταιρίας, γύρω στὸ 1790 ⁴.

Ὡστόσο, ἡ μεγάλη κρίση στὴν ἀμπελακιώτικη βιομηχανικὴ παραγωγή σημειώθηκε τὸ 1811. Σὲ ἄλλους χώρους, ὅπως στὸν Τίρναβο, ἡ ἀκμὴ τῆς βιοτεχνίας τοποθετεῖται γύρω στὸ 1800 καὶ ἡ μεγάλη κρίση τῆς ἀνάμεσα στὸ 1811 καὶ στὸ 1818. Στὸ τέλος τῆς Ἐπανάστασης, γύρω στὸ 1830, ὁ ἀριθμὸς τῶν βιοτεχνικῶν ἐργαστηριῶν τοῦ Τίρναβου δὲν φτάνει οὔτε στὸ

2. Ὀνομάζουμε ἔτσι τὸ κεφάλαιο πὸν σχηματίστηκε ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴ καὶ μεταφορικὴ δραστηριότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου.

3. Ἡ πληροφορία, πὸν εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα, προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Edward Daniel Clarke (Κ. Σ τ ι μ ὀ π ο υ λ ο ς, Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα, τόμ. Γ1 (1800-1810), Ἀθήνα 1975, σ. 88).

4. Félix Beajour, Tableau du commerce de la Grèce, ἑλλ. μετ.: Πίνακας τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος στὴν τουρκοκρατία, 1787-1797, Ἀθήνα 1974, σ. 145-146.

1/7 τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ 1800. Ἡ μεγάλη κρίση ὀφειλόταν στὴν ἐπέκταση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου καὶ στὶς καταστροφὲς ποὺ προκάλεσαν οἱ τουρκικὲς στρατιᾶς στὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης⁵.

Ἀνάλογη ἦταν ἡ κατάσταση καὶ στὰ ἄλλα βιοτεχνικὰ κέντρα τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου. Ἐδῶ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει τόσο ἡ προέλευση τῆς κρίσης ὅσο οἱ συνέπειές της. Οἱ συνέπειες μιᾶς οικονομικῆς κρίσης εἶναι, βέβαια, συνάρτηση τοῦ βάθους καὶ τῆς χρονικῆς τῆς ἔκτασης, καθὼς καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀφοροῦσε. Στὴ βιοτεχνία τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου ἡ κρίση εἶχε καὶ βάθος καὶ μεγάλη χρονικὴ διάρκεια. Ὅσο γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων, οἱ ἀπασχολούμενοι στὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή ἦταν πολὺ περισσότεροι ἀπὸ ὅσο νομίζουμε⁶.

Μὲ τὴν οικονομικὴ κρίση στὴ βιοτεχνία, ὁ βιοτεχνικὸς ἐλλαδικὸς ἀνθρώπος θὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ βλέπει, γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα, τὴν κατάστασή του νὰ μεταβάλλεται ριζικὰ καὶ νὰ ἀναζητεῖ διεξόδους ἔξω ἀπὸ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή. Ὅστε, δὲν θὰ εἴμαστε μακριὰ ἀπὸ τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία, ἂν ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ κρίση αὐτὴ διαμόρφωσε, τελικὰ, τὴν κοινωνικὴ ψυχολογία τοῦ βιοτεχνικοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ ἡ κρίση αὐτὴ τὸν ἀποξένωσε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐπαγγελματικὴ του ὑπόσταση καὶ τὸν μετέτρεψε συχνὰ σὲ ἀγρότη μεροκαματιάρη⁷. Ἡ κρίση, μάλιστα, τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς ἔθιξε, κυρίως, τοὺς βιοτέχνες τῶν ἐταιριῶν, σὲ μιὰ στιγμή ποὺ ἄρχισαν νὰ διαφαίνονται διαρθρωτικὲς καὶ ὀργανωτικὲς μεταβολὲς στὸ ἐταιρικὸ σύστημα, μὲ ἐπιπτώσεις στὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων.

Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον νὰ ξέρουμε ὅτι γύρω στὸ 1800 παρατηρεῖται μιὰ σημαντικὴ μεταβολὴ στὴν ὑπόσταση καὶ τὴ λειτουργία τῶν σιναφιῶν: κάπου σ' αὐτὰ τὰ χρόνια τὰ σινάφια παύουν νὰ εἶναι κλειστὰ καὶ περιορίζεται ὁ ἀριθμὸς τους⁸. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ σχηματιστοῦν εὐρύτερες καὶ συνολικότερες συντεχνιακὲς ἐνώσεις, μέσα στὶς ὁποῖες ὁ παραγωγὸς ὑποχρεώνεται σὲ μιὰ διαφορετικὴ λειτουργία.

5. Γιὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή τοῦ Τυρνάβου βλ. L. H e u z e y, *Excursion dans la Thessalie turque en 1858*, Paris 1927, σ. 28-29 καὶ Κ ω σ τ ῆ Μ ο σ κ ῶ φ, Ἡ ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα 1830-1909· ἰδεολογία τοῦ μεταπρατικοῦ χώρου, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 88.

6. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε, στὰ κατεχορῆν βιοτεχνικὰ κέντρα ἀπασχολοῦνταν μὲ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ πληθυσμοῦ, ἀκόμη καὶ τὰ παιδιά. Σχετικὰ βλ. F é l i x B e a u j o u r, ὁ.π., σ. 142 καὶ Κ. Σ ι μ ὄ π ο υ λ ο υ, ὁ.π., σ. 88.

7. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη παρουσιάζει ἡ σχετικὴ μαρτυρία ἐνὸς ἀμπελακιώτη (βλ. Κ. Σ ι μ ὄ π ο υ λ ο υ, ὁ.π., τόμ. Γ2, σ. 359).

8. Βλ. τὸν πρόλογο τοῦ Μ. Μ. Παπαϊωάννου στὴν ἐκδόση τοῦ Γ ἱ ἄ ν η Α. Ἀ ν τ ω ν ἰ ἄ δ η, Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου (1783-1842), Ἐπιστολαὶ διαφόρων, Ἀθήνα 1964, σ. ρκα'.

Ἡ ἐξασθένιση τῶν παλαιῶν βιοτεχνιῶν καὶ τῶν περιορισμῶν ποὺ αὐτές ἐπέβαλλαν εἶναι ἓνα γεγονός ποὺ παρατηρήθηκε καὶ σὲ ἄλλους χώρους καὶ τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει τὴ μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τὴ φεουδαρχικὴ στὴν κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή ⁹.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ κρίση στὴ βιοτεχνία ἦρθε σὲ μιὰ στιγμή ποὺ εἶχαν συντελεστεῖ οἱ δομικὲς μεταβολές στὴν ὀργάνωση τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία, σαφέστατα, καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς συντεχνιακῆς ὀργάνωσης, εἶχε ἀρχίσει νὰ εἰσέρχεται στὸ κεφαλαιοκρατικὸ της στάδιο. Ἐπομένως, ἡ ἀποξένωση τοῦ βιοτεχνικοῦ παραγωγοῦ ἀπὸ μιὰ ὀργανωμένη παραγωγή δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ τὸν συγκλόνισε. Ὡστε, αὐτὸ ποὺ γράφει ὁ Κωστής Μοσκῶφ, ὅτι δηλαδὴ μετὰ τὴν οἰκονομικὴ κρίση ἢ κοινωνία τῶν παλιῶν βιοτεχνικῶν κέντρων ἀρχίζει νὰ χάνει τὴν δημοκρατικὴ της διάθροση, τὴν βασισμένη στὴν προωθητικὴ τῶν ἐθνογενετικῶν ἐμπορευματικῶν σχέσεων λειτουργία της ¹⁰ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑποδηλώνει δυὸ πράγματα συγχρόνως : τὴν ἀποξένωση τῶν μικρῶν βιοτεχνῶν καὶ τῶν βιοτεχνικῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὴν παραγωγή καὶ τὴν προώθηση τῶν ὑπολειμμάτων τῆς βιοτεχνίας πρὸς μιὰ πῖδὸ συγκεκριμένη κεφαλαιοκρατικὴ ὀργάνωση.

Δὲν χωρεῖ, φαντάζομαι, ἀμφιβολία πὼς γιὰ ὁποιαδήποτε μεταβολὴ στὸν ἑλλαδικὸ ἔθνος, ὅπως καὶ στὸν παγκόσμιον, στὸ 18ο καὶ στὴς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, οἱ αἰτίες πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν κατὰ ἓνα πολὺ μεγάλο, τὸ μεγαλύτερο, ποσοστὸ στὸ καθεστῶς τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν. Στὴν περίοδο αὐτὴ οἱ ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές παρέσυραν τὸ σύνολο τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος καὶ προσδιόριζαν ὡς ἓνα σημαντικὸ βαθμὸ τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων.

Ξέρομε, ἐπίσης, ὅτι τὸ σύνολο τῶν τεράστιων μεταβολῶν, ποὺ σημειώθηκαν στὸν ἑλλαδικὸ ἔθνον στὸ 18ο αἰῶνα, ξεκινούσε ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν καὶ ἀπὸ τὴ θέση ποὺ ἔλαβε ἡ ἑλλαδικὴ μέσα στὴν παγκόσμια ἀγορά. Γίνεται, ἐπομένως, σαφές ὅτι ὁποιαδήποτε ποσοτικὴ ἢ ποιοτικὴ μεταβολὴ στὴς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἀνάλογες καὶ ἀντίστοιχες ἀλλαγές καὶ στὴς ὑπόλοιπες οἰκονομικὲς δραστηριότητες μὲ ἄμεσες, μάλιστα, ἐπιπτώσεις στὴς κοινωνικὲς σχέσεις. Μιὰ κρίση, δηλαδὴ, στὴς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές ἦταν ἐπόμενο νὰ συγκλονίσει ἢ καὶ νὰ ἀνατρέψει τὴ συγκεκριμένη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ πραγματικότητα.

Ὅτι στὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1800 ὡς τὸ 1821 τὸ ἐμπόριο στὸν ἑλλαδικὸ

9. Σχετικὰ βλ. καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Ν. Τ ο ν τ ὀ ρ ο φ, Γιὰ τὴν πρωταρχικὴ συσσώρευση κεφαλαίου στὰ Βαλκάνια, περ. ὁ Πολίτης, τχ. 5 (Ἀθήνα Σεπτ. 1976), σ. 75.

10. Κ ω σ τ ῆ ς Μ ο σ κ ῶ φ, ὁ. π., σ. 105.

χῶρο δοκίμασε μιὰ πολὺ σοβαρὴ κρίση θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ συναγάγουμε ἔμμεσα, ἀπὸ τὴν κρίση, δηλαδὴ, στὴν ὁποία βυθίστηκαν ὅλοι οἱ κλάδοι τῆς οικονομικῆς δραστηριότητος. Ἄλλὰ στὴ μέθοδο αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ καταφεύγουμε παρὰ σὲ ἔσχατη ἀνάγκη. Γιὰ τὴν κρίση στὶς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές ἔχουμε καὶ συγκεκριμένα στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ χαρακτηριστικὰ γεγονότα μᾶς ὀδηγοῦν πρὸς μιὰ τέτοια διαπίστωση.

Ἡ πρώτη μας διαπίστωση γιὰ τὴν κάμψη τῶν ἀνταλλαγῶν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἔχει γενικὸ χαρακτήρα καὶ δὲν στηρίζεται σὲ ἀριθμούς : πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος ἀλλαγῆς φρουρᾶς στὸ ρυθμιστὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου σ' ὁλόκληρη τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἦταν μιὰ ἀλλαγὴ φρουρᾶς ποὺ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν περάσει μέσα ἀπὸ ἐπαναστατικὰ καὶ πολεμικὰ γεγονότα. Πιὸ συγκεκριμένα : κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ γαλλικὴ ὑπεροχὴ στὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου ὑποχωρεῖ καὶ τὸν κύριο ρόλο ἀναλαμβάνει ἡ Ἀγγλία. Στὸ διάστημα ποὺ χρειάζοταν γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς σκυτάλης ἦταν φυσικὸ νὰ μειωθεῖ ὁ ὄγκος τῶν ἀνταλλαγῶν, νὰ καθυστερήσει ὁ ρυθμὸς καὶ νὰ μεταβληθεῖ ἡ ποιότητά τους. Οἱ ἀναστολές αὐτὲς ἔγιναν ἰδιαίτερα αἰσθητὲς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι συνέβησαν μέσα σὲ ἓνα ἐξαιρετικὰ σκληρὸ πολεμικὸ πλαίσιο.

Τὰ κρίσιμα αὐτὰ γεγονότα εἶχαν, βέβαια, σοβαρὲς ἐπιπτώσεις στὸ ἐπίπεδο τῶν ἰδιαίτερων ἐθνικῶν δραστηριοτήτων. Ἄν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἐνδιαφεροῦμε νὰ ἐξετάσουμε τὸ ρόλο τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου, τοῦ ἐμπορίου, δηλαδὴ, ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ Ἕλληνες, θὰ διαπιστώσουμε τὴ διαμόρφωση μιᾶς ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνης, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐθνικῆς συσπείρωσης, πόλωσης : ἂν μέσα στὴ γενικὴ εὐρωπαϊκὴ κρίση οἱ Ἕλληνες μπόρεσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν καὶ νὰ αὐξήσουν τὴ συμμετοχὴ τους στὸ ἐμπόριο, αὐτὸ δὲν ἔγινε πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ὁλοκλήρωσης τῶν διαδικασιῶν ποὺ ὀδηγοῦσαν στὴ δημιουργία μιᾶς ἀστικῆς ἀγορᾶς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, δὲν ἦταν, δηλαδὴ, ἓνα γεγονὸς μὲ ἐθνικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ χαρακτηριζόταν ἀπὸ φυγοκεντρισμὸ. Στὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ ὁποιαδήποτε ἐξόγκωση τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος γινόταν πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν παραιοκίων, λιγότερο, καὶ τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, περισσότερο. Καὶ οἱ δυὸ αὐτοὶ πόλοι τῆς ἑλληνικῆς παρουσίας στὸ διεθνὲς ἐμπόριο λειτουργοῦσαν μὲ τρόπο ποὺ ἀδυνατίζε τὴν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ, τὴν ὁποία, ὄχι μόνον δὲν τροφοδοτοῦσαν μὲ ἐθνικὲς προοπτικὲς, ἀλλὰ στὴν ὁποία, ἀντίθετα, σφυρηλατοῦσαν ἀκόμη πιὸ πολὺ τὴν προοπτικὴ τῆς οικονομικῆς ὑποταγῆς στὸν ξένο οικονομικὸ παράγοντα.

Εἶναι, ἐπομένως, ἀρκετὰ σαφὲς ὅτι, καταρχὴν, μιὰ κρίσιμη ἀναστάτωση συμβαίνει στὶς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές τοῦ ἑλλαδικοῦ χῶρου. Ἡ ἀναστάτωση αὐτὴ περιλαμβάνει κάμψη τοῦ ὄγκου καὶ τῆς ἀξίας τῶν ἀνταλ-

λαγών, μεταβολές στο ρόλο του εμπορεύματος, χάος στις τιμές και προοδευτική μείωση της ελληνικής συμμετοχής.

Ἄν ζητήσουμε τὴν ἐπικουρία τῶν ἀριθμῶν, αὐτοὶ θὰ μᾶς δείξουν ὅτι, π.χ., τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης ἄρχισε νὰ δείχνει ὅτι κάμπτεται ἀπὸ τὸ 1780 περίπου¹¹. Ξεχωριστὴ ἀξία ἔχει ἡ πληροφορία ὅτι ἀπὸ τὸ 1818 ἄρχισε νὰ σημειώνεται κάμψη στὶς ἐξαγωγὲς σιταριοῦ ἀπὸ τὴ νότια Ρωσία¹². Δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε, μάλιστα, ὅτι τὸ ἴδιο συνέβη καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἀκτὲς τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἐπειδὴ τὸ ἐμπόριο τῆς περιοχῆς αὐτῆς διεξήγαν τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα σχεδὸν ἀποκλειστικὰ¹³ καὶ ἐπειδὴ στὶς περιοχὲς αὐτὲς ὑπῆρχαν πολυάριθμες καὶ πολυάνθρωπες ἑλληνικὲς παροικίες μὲ ἰδιαίτερη ἐπίδοση στὸ ἐμπόριο τῶν δημητριακῶν. Ἄλλὰ αὐτὰ εἶναι ζητήματα στὰ ὁποῖα θὰ ἐπανέλθουμε γιὰ νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν κρίση στὴν ἐμπορικὴ ναυτιλία.

Μιὰ ἄλλη ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ἀφορᾷ τὴ συμμετοχὴ τῶν ντόπιων πλοίων στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τοῦ νησιοῦ. Ἐκεῖ παρατηρήθηκε μιὰ συμμετοχὴ ντόπιων πλοίων ποὺ κατὰ μέσο ὄρο, ἀπὸ τὸ 1797 ὡς τὸ 1817, ἔφτανε στὸ 76%, γιὰ νὰ διακοπεῖ ἐντελῶς στὴ συνέχεια : ἀπὸ τὸ 1817 ἢ τὸ 1818 κανένα σχεδὸν ντόπιο πλοῖο (πρόκειται καὶ γιὰ ἑλληνικὰ καὶ γιὰ τουρκικὰ πλοῖα) δὲν ἔλαβε μέρος στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς Κρήτης¹⁴.

Ὡστόσο, ἡ πορεία καί, ἐπομένως, καὶ ἡ κρίση τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο στὴν κρίσιμη περίοδο ἀπὸ τὸ 1800 ὡς τὸ 1821 δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξεταστεῖ χωριστὰ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, ἡ ὁποία γιὰ ἓνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα κυριάρχησε στὶς θαλάσσιες μεταφορὲς σ' ὅλοκληρο τὸν ἀνατολικομεσογειακὸ χῶρο.

11. N. S y o r o n o s, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956, σ. 288, 313, 316, 318, 323 (ὅπου διαβάζουμε : *à partir de 1786 et jusqu'à la fin du siècle le commerce a diminué considérablement*), 324, 364, (*On voit même pendant le dernier quart du siècle, les exportations... cesser de monter, et baisser à partir de 1780*) κ.ά.

12. Ὁ. Σ π ἄ ρ ο, Ὁ ρόλος τῆς Ρωσίας στὸ ἑλληνικὸ εἰκοσιένα, ἔκδ. Νέα Ἑλλάδα, χ.τ. καὶ χ.ἔ., σ. 7-8.

13. Ὁ. Σ π ἄ ρ ο, ὁ.π. Βλ. καὶ Β α σ ί λ η Κ ρ ε μ μ υ δ ᾶ, ὁ.π., σ. 121.

14. Β α σ ί λ η ς Κ ρ ε μ μ υ δ ᾶ ς, «Χαρακτηριστικὲς ὄψεις τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς Κρήτης στὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα», ἀνακοίνωση στὸ Δ' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο (Αὐγ.-Σεπτ. 1976), ὑπὸ ἐκτύπωση στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου. Τὰ ἐλάχιστα ἑλλαδικὰ πλοῖα ποὺ ἔφτασαν στὴν Κρήτη ἢ ἀναχώρησαν ἀπὸ ἐκεῖ ἀπὸ τὸ 1818 ὡς τὸ 1821 ἦταν πλοῖα ἑφτανησιώτικα μὲ ἀγγλικὴ σημαία. Βλ. Σχετικὰ καὶ Β α σ ί λ η Κ ρ ε μ μ υ δ ᾶ, Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας (1700-1821), Ἀθήνα 1976, σ. 120.

Εἶπαμε κιόλας λίγο πιὸ πάνω καὶ εἶναι γνωστὸ σὲ ὄλους ὅτι στὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ ἐφοπλιστικὸ ἦταν τὸ πιὸ ἰσχυρὸ ἑλληνικὸ κεφάλαιο. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι μιὰ κρίση στὴν ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ δημιουργήσῃ κλονισμό στὸ σύνολο τῆς οικονομικῆς δραστηριότητος καὶ κλυδωνισμοὺς στὴν κοινωνία τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου.

Καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἦταν ἡ ἱστορικὴ πορεία τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας στὸν ἑλλαδικὸν χώρον. Ὑστερα ἀπὸ μιὰ ἐξαιρετικὴ ἀκμὴ καὶ ἓνα ἰδιαίτερα σημαντικὸ πλουτισμὸ ἤρθε ἡ κρίση. Ὁ ὀμιλητὴς πιστεύει ὅτι ἡ κρίση στὴν ἐμπορικὴ ναυτιλία, πού ἦταν ὁ τελευταῖος χρονικὰ οικονομικὸς κλάδος πού τὴ δοκίμασε, ἦταν πολὺ βαθιὰ καὶ δὲν διαφαίνονταν ἐλπίδες γιὰ σύντομη ἀνάκαμψη. Ἴσως, μάλιστα, αὐτὴ ἡ κρίση νὰ προσδιόρισε στὸ σημαντικότερο βαθμὸ τὴν πορεία τοῦ ἔθνους γιὰ κάμποσες δεκαετίες.

Ἄλλὰ ἄς πάρουμε τὰ γεγονότα μὲ τὴ σειρά.

Καὶ πρῶτα-πρῶτα, οἱ αἰτίες πού βύθισαν τὴν ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία σὲ κρίση εἶναι οἱ ἴδιες πού τὴν ὀδήγησαν σὲ ἀκμὴ, ἀλλὰ κατὰ ἀντίστροφο λόγο. Δὲν εἶναι, ὅμως, τόσο αὐτὸ πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ὅσο ἡ διαπίστωση τῆς κρίσης καὶ τῶν συνεπειῶν τῆς.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ κρίση στὴν ἐμπορικὴ ναυτιλία ἄρχισε τὸ 1812 μὲ μιὰ σημαντικὴ μείωση τῆς συμμετοχῆς τῆς στὸ ἐμπόριο καὶ στὶς μεταφορές. Καί, μάλιστα, πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε αὐτὴ τὴ διπλὴ δραστηριότητα : ὁ ἑλληνικὸς ἐμπορικὸς στόλος δὲν ἦταν μόνο ἓνα μεταφορικὸ μέσο, ἀλλὰ διεξῆγε ἐμπόριο ὁ ἴδιος.

Ἡ πρώτη φάση τῆς κρίσης κράτησε ὡς τὸ τέλος τῶν ναπολεόντειων πολέμων καὶ στὴ συνέχεια ἡ κρίση προσέλαβε καλπάζοντα ρυθμὸ, ὥστε τὸ 1818 οἱ ἐργασίες τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας ἀντιπροσώπευαν λιγότερο ἀπὸ τὸ 1/5 τῶν ἐργασιῶν τῆς περιόδου ὡς τὸ 1811 περίπου. Τὴν κάμψη ὡς τὸ 1816 τὴ βλέπουμε στὴ συμμετοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου στὸ ἐμπόριο τῆς Ἀλεξάνδρειας¹⁵. Εἶδαμε, ἐπίσης, λίγο πρὶν ὅτι ἡ συμμετοχὴ τοῦ ντόπιου στόλου στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς Κρήτης σχεδὸν διακόπτεται τὸ 1817 ἢ τὸ 1818¹⁶.

Γιὰ τὴν Ὀδησσὸ τὰ στοιχεῖα εἶναι πληρέστερα : ἐνῶ γύρω στὸ 1810 τὸ ποσοστὸ τῆς συμμετοχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου πλησίαζε τὸ 90%, στὴ συνέχεια μόλις ξεπερνοῦσε τὸ 50% γιὰ νὰ πέσει στὸ 27% τὸ 1821. Ἀναλυτικότερα, τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς Ὀδησσοῦ ἔχουν ὡς ἐξῆς¹⁷:

15. Βασίλης Κρεμμυδάς, ὀ.π., σ. 119.

16. Βλ. τὴ σημείωση 14.

17. Γιὰ ἀναλυτικὲς πληροφορίες, καθὼς καὶ γραφικὴ παράσταση γιὰ τὴν κρίση στὸν ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ στόλον βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, ὀ.π., σ. 119-123. Γιὰ τὴν Ὀδησσὸ στὴ σ. 121.

τὸ 1809	86%
τὸ 1810	88%
τὸ 1811	90%
τὸ 1816	53%
τὸ 1817	52%
τὸ 1818	56%
τὸ 1820	50%
καὶ τὸ 1821	27%

Πιὸ εὐγλωτα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὸ ποσοστὸ κέρδους τῶν ὑδραϊκῶν караβιῶν ἀπὸ τὸ 1810 ὡς τὸ 1821. Ἀναλυτικὰ, τὸ ποσοστὸ κέρδους τοῦ ἐμπορικοῦ στόλου τῆς Ὑδρας ἐπὶ τοῦ ἐπενδύομένου κεφαλαίου ἦταν ¹⁸:

τὸ 1810	116%	} 91%
τὸ 1811	69%	
τὸ 1812	89%	
τὸ 1813	48%	} 40%
τὸ 1814	46%	
τὸ 1815	25%	
τὸ 1817	13%	} 21%
τὸ 1818	36%	
τὸ 1819	25%	
τὸ 1820	19%	
καὶ τὸ 1821	13%	

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνάγεται ὅτι τὰ κέρδη στὴν περίοδο 1810-1812 ἀντιπροσώπευαν περίπου τὸ 91% τοῦ κεφαλαίου, στὴν περίοδο 1813-1815 ἀντιπροσώπευαν τὸ 40% καὶ ἀπὸ τὸ 1817 ὡς τὸ 1821 τὸ 21%. Αὐτὰ τὰ ποσοστὰ δείχνουν ὅτι στὴν περίοδο 1817-1821 τὸ ποσοστὸ κέρδους τῶν ὑδραϊκῶν караβιῶν ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου ποὺ εἶχε ἐπενδυθεῖ μειώθηκε, σὲ σύγκριση μὲ τὴν περίοδο 1810-1812, κατὰ 77%. Πρόκειται, δηλαδὴ, γιὰ μιὰ βαθιὰ καὶ ἀτόπημη κρίση. Γιὰ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν караβιῶν στὶς θαλάσσιες μεταφορὲς δὲν ἔχουμε ἀκριβεῖς πληροφορίες. Μιὰ τέτοια μείωση μποροῦμε, βέβαια, νὰ τὴν ὑποθέσουμε. Ἄλλωστε, ἔχουμε ἄλλες σαφέστερες πληροφορίες γιὰ τὴν κρίση στὴν ἐμπορικὴ ναυτιλία.

Ἔτσι, ὁ Ἄντ. Λιγνὸς γράφει ὅτι τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο τῆς Ὑδρας ἄρχισε νὰ παρακμάζει τὸ 1811 καὶ νεκρώθηκε μὲ τὴ λήξη τῶν ναπολεόντειων

18. Ἐπεξεργασμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἄ ν τ. Λ ι γ ν ο ὺ, Ἱστορία τῆς νήσου Ὑδρας, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1946, σ. 120-135. Γιὰ ἀναλυτικότερες πληροφορίες βλ. Β α σ ί λ η Κ ρ ε μ μ ο ὺ ἄ, ὅ.π., σ. 130.

πολέμων¹⁹. Ἐπίσης, ὁ Ἄντ. Μιαούλης γράφει τὰ ἐξῆς: *Ἀπὸ τὸ 1818 μέχρι τοῦ 1821 ἔτους, τὸ ἐμπόριον τῶν Ὑδραίων ἐνεκρῶθη παντάπασι. Τὰ πλοῖα των ἦσαν εἰς ἀκινήσιαν, καὶ ὁ λαὸς ἐδυστύχει, ὥστε ἐστερεῖτο καὶ τὰ πρὸς ζωάρκειαν ἀναγκαῖα*²⁰.

Παράλληλα, ὁ Ἄναργ. Ἄ. Χατζηαναργύρου περιέγραφε ὡς ἐξῆς τὸν ὀντίτυπο τῆς κρίσης στὶς Σπέτσες: *Προώδευσαν, ναί, οἱ Σπετσιῶται καὶ ἐπλούτησαν, ἀλλ' ὅτε πραγματικῶς εὐρέθησαν εἰς θέσιν νὰ κατασκευάσωσι τὰ κάλλιστα τῶν πλοίων, ἤτοι μετὰ τὸ 1815, ἐπῆλθεν ἡ εἰρήνη τοῦ κόσμου. Τὸ ἄπειρον δὲ χρηματικὸν αὐτῶν εἶχε καταναλωθῆ εἰς τὴν ναυτηγίαν των, οὐδαμῶς καρποφορῆσαν, διότι ἔκτοτε μέχρι τοῦ 1821, ὅτε ἐπανεστάτησαν, ὄχι μόνον δὲν ἀνεδείχθησαν παραγωγὰ, ἀλλὰ καὶ ζημίας ἐπέφερον τὰ ταξιδεύοντα πλοῖα τῶν οἰκοκυραίων*²¹.

Ὁ Λάμπρος Κουτσονίκας, ἐπίσης, μᾶς δίνει μιὰ καλὴ εἰκόνα γιὰ τὴν κρίση στὸ ἐμπόριο καὶ στὴ ναυτιλία: *Ἡ ἐπικερδῆς ὁμως αὕτη περίστασις, γράφει, διήρκεσε μέχρι τοῦ 1813-1814, διότι ἐν Ἐυρώπῃ ἀποκατέστη πλέον ἡ γενικὴ εἰρήνη*²². Σὲ ἄλλο σημεῖο βρίσκουμε τὴν ἐξῆς ἀναφορά: *Περὶ τὸ 1820-1821 δὲν ὑπῆρχον πλέον τὰ θαλάσσια κέρδη, ἀπεναντίας ἐπελθούσης τῆς εἰρήνης τοῦ 1815, εἶχε σταματήσῃ τὸ ἐμπόριον θαλάσσης*²³. Μιὰ τρίτη ἀναφορά τοῦ ἴδιου συγγραφέα παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον: *Ἐλθούσης δὲ τῆς πρὸς ἐθνεγεροσίαν ἐποχῆς, οἱ ἀπόστολοι τῆς Ἐταιρίας ἔτρεχον παντοῦ περιερχόμενοι τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν καὶ τὰς Νήσους, διὰ νὰ ἐκβιάσωσι τοὺς προκρίτους πρὸς ἐπανάστασιν καθότι εἶχον ἀρχίσει ἤδη νὰ γίνωνται τὰ πάντα γνωστὰ εἰς τὴν Κυβέρνησιν τοῦ Σουλτάνου· ἀλλ' ἐν Ὑδρᾷ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑπῆρχον δύο μεγάλοι πολῖται καὶ οἱ λοιποὶ οἰκοκυραῖοι, οἵτινες τὴν ὑπόθεσιν ταύτην τῆς ἐθνεγεροσίας ἐσκέπτοντο μετὰ πολλῆς ἐμβριθείας, καὶ ἐδίσταζον νὰ κάμωσιν ἀρχὴν, πρὶν ἰδῶσι καὶ σημεῖα τινὰ συνδρομῆς ξένης τινος δυνάμεως, ὡς διεδίδετο, ἀλλ' ὁ λαός, ὅστις πρὸ τινων ἐτῶν εἶχεν ἀπολέσει τὰ ἐκ τοῦ θαλασίου ἐμπορίου ὠφελήματά του,*

19. Ἄ ν τ. Λ ι γ ν ό ς, ὁ.π., σ. 101-102.

20. Ἄ ν τ. Μ ι α ο ύ λ η ς, Ὑπόμνημα περὶ τῆς νήσου Ὑδρας..., Ἐν Ἀθῆναις 1864, σ. 43.

21. Ἄ ν ἄ ρ γ. Ἄ. Χ α τ ζ η α ν α ρ γ ύ ρ ο υ, Τὰ Σπετσιωτικά..., τόμ. Α', Ἐν Ἀθῆναις 1861, σ. κε'. Γιὰ τὴν κρίση στὴν ἐλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία βλ. ἐπίσης Κ. Α. Ἀ λ ε ξ α ν δ ρ ῆ, Ἡ ἀναβίωσις τῆς θαλασσίας μας δυνάμεως κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἀθῆναι 1960, σ. 317 κ.έ. καὶ Γ. Β. Λ έ ο ν τ ο ς, Ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία, Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία, ἔκδ. Ἐθνικῆς Τραπεζικῆς τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1972, σ. 44.

22. Λ ά μ π ρ ο ς Κ ο υ τ σ ο ν ί κ α ς, Γενικὴ ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασεως, Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 21, ἔκδ. Γ. Τσουκαλά, Ἀθῆναι 1956, ἀρ. 4, σ. 16.

23. Λ ά μ π ρ ο ς Κ ο υ τ σ ο ν ί κ α ς, ὁ.π., σ. 31.

μαθὼν τὴν ἐνεργούμενην ἐπανάστασιν, ἐζήτει νὰ εὕρη ἄλλην τύχην, ἀλλὰ δὲν εἰσηκούετο παρὰ τῶν προκοίτων ²⁴.

Καὶ ἄλλες μαρτυρίες θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀναφερθοῦν, ἀλλὰ δὲν θὰ μποροῦμε νὰ ἐλέγξουμε πλήρως τὸ θέμα μας παρὰ μόνον ὅταν θὰ εἴμαστε σὲ θέση, μὲ σειρὲς ἀριθμῶν, νὰ προσεγγίσουμε τὴν οὐσία τῆς κρίσης καὶ μὲ νέα κείμενα ἢ μὲ μιὰ πιὸ σωστὴ ἀνάγνωση αὐτῶν ποὺ διαθέτουμε νὰ ἀποχτήσουμε προσπέλαση πρὸς τὶς ἐπιπτώσεις τῆς.

Ἄλλὰ, ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία καὶ πρέπει μὲ ἔμφαση νὰ τονιστεῖ ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ κρίση στὴν ἐμπορικὴ ναυτιλία σήμανε αὐτόματα καὶ μείωση τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος τῶν Ἑλλήνων καὶ αὐτὸ ὄχι μόνον στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο : ἓνα μέρος ἀπὸ τὶς πιὸ ἀνηθρὲς ἑλληνικὲς παροικίες, ἰδιαίτερα ἐκεῖνες τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τῆς ἐνδοχώρας του, δηλαδὴ στὶς παραδουνάβιες χῶρες, ὑπέστησαν ἀκέραιες τὶς συνέπειες τῆς κρίσης στὴν ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία.

Γιὰ τὴν κρίση στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία δὲν ἔχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες, εἰδικὰ γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1800 ὠς τὸ 1821. Εἶναι, μάλιστα, ἀμφίβολο ἂν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχουμε. Ἴσως κάποιες, κατὰ προσέγγιση ἢ ἔμμεσες, ἀπὸ κάποιες ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις, ὅπως ἐκεῖνη τοῦ Εὐθύμιου Βλαχάβα, ἢ ἀπὸ τὴν ἐξαρση τῆς κλέφτικης δραστηριότητος στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 18ου καὶ τὰ πρῶτα τοῦ 19ου αἰῶνα, μιὰ ἐξαρση ποὺ ἔφερε τὴν ἐξόντωση τῆς κλεφτουριάς στὴν Πελοπόννησο τὸ 1806.

Ἄλλὰ, εἶναι ἄραγε ἐπιτρεπτὸ νὰ ἀμφιβάλουμε γιὰ τὴν κρίση στὸν πρωτογενῆ τομέα τῆς οἰκονομίας; Ὅταν τὰ δημητριακὰ ἀποτελοῦσαν μιὰ πολὺ ἐκτεταμένη μονοκαλλιέργεια καὶ ἡ δραστηριότητα τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας συνδεόταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν, πῶς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ μὴ συνδέσουμε τὴν κρίση στὴν ἐμπορικὴ ναυτιλία μὲ μιὰ κρίση στὶς καλλιέργειες τῶν δημητριακῶν; Καὶ ἂν σὲ ὀρισμένες περιοχὲς ἔπρεπε νὰ γίνεῖ ἡ μετάβαση ἀπὸ μιὰ μονοκαλλιέργεια (π.χ. τὴν ἐλαιοκαλλιέργεια) σὲ μιὰ ἄλλη (π.χ. στὴν ἀμπελοκαλλιέργεια), πῶς εἶναι δυνατὸ ἡ μετάβαση αὐτὴ νὰ ἔγινε χωρὶς μιὰ ἀναστάτωση, δηλαδὴ μιὰ κρίση, στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή;

Καὶ ἂν, ἀκόμη, ἡ συνολικὴ οἰκονομικὴ κρίση ὄδηγοῦσε σὲ μείωση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, αὐτὸ δὲν ἦταν μιὰ ἀναστολὴ τῆς διαδικασίας πρὸς τὴν πλήρη διαμόρφωση τῆς μεγάλης ἐμπορευματικῆς ἀγροτικῆς μονάδας, ποὺ, ὅπως πιστεύουμε, ἦταν τὰ τσιφλίκια, ἢ ὅποια ἀναστολὴ ἀναστάτωνα ὀλόκληρο τὸν ἀγροτικὸ κόσμο;

Βέβαια, στὸ πλαίσιο τῆς κρίσης σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ μιὰ

24. Λάμπος Κουτσονίκας, ὀ.π., σ. 31.

ἀναστάτωση καὶ ἀναρχία ποὺ παρατηρήθηκε στὶς τιμές. Ὑπάρχουν, μάλιστα, σαφέστατες πληροφορίες ὅτι στὴ χρονικὴ περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ σημειώθηκε μιὰ πολὺ μεγάλη ὕψωση τῶν τιμῶν, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ ὀδηγεῖ στὴν ἐξαθλίωση τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ δὲν συνοδευόταν ἀπὸ ἀνάλογη αὐξηση τῆς ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας²⁵. Ἄν ἡ ἀνοδικὴ πορεία τῶν τιμῶν ἐξεταστῆ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν καλπάζουσα ὑποτίμηση τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος²⁶, ἡ ὁποία εἶχε σοβαρότατες ἐπιπτώσεις στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, θὰ διαπιστωθεῖ ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ βαθειὰ κρίση σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς οικονομικῆς λειτουργίας.

Ἄς συνοψίσουμε: Οἱ πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε —καὶ δὲν εἶναι, βέβαια, μόνον ὅσες ἀναφέρονται ἐδῶ— δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε μιὰ πλήρη καὶ ἀκριβῆ εἰκόνα τῆς οικονομικῆς κρίσης μᾶς ἀπαγορεύουν, ὅμως, νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι στὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1800 ὠς τὸ 1821 οἱ οικονομικὲς δραστηριότητες τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου δοκίμασαν μιὰ σοβαρὴ κρίση, ἡ ὁποία γίνονταν πιὸ βαθιὰ καὶ προσλάμβανε μεγαλύτερη ἔκταση ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὸ 1821, ἐνῶ ἡ συνολικὴ οικονομικὴ ζωὴ δοκίμαζε μιὰ ἀναστάτωση, χωρὶς προηγούμενο στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας.

Ἐπομένως, εὐκόλα πιά προκύπτει ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἔγινε σὲ μιὰ στιγμή ποὺ ὁ ἑλλαδικὸς χῶρος εἶχε βυθιστεῖ σὲ μιὰ δξύτατη οικονομικὴ κρίση. Ἡ συνδυασμένη αὐτὴ παρατήρηση δὲν ἔχει διατυπωθεῖ ὡς τώρα, παρόλο ποὺ ἕνας-δύο ἀπὸ τοὺς καλοὺς ἱστορικοὺς μας ἐπισήμαναν μιὰ *οικονομικὴ παρακμὴ* σὲ μερικοὺς τομεῖς τῆς οικονομικῆς δραστηριότητος ἢ διαπίστωσαν κάποιες κοινωνικὲς μεταβολές, πίσω ἀπὸ τὶς ὁποῖες, ὅμως, ἔπρεπε νὰ εἶχαν ἀναζητηθεῖ οἱ οικονομικοὶ παράγοντες.

Βέβαια, μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ διαπίστωση δὲν πρέπει νὰ νομιστεῖ ὅτι ἀναγκαστικὰ ἀναζητεῖται μιὰ εὐθύγραμμη σχέση ἀνάμεσα στὴν οικονομικὴ κρίση καὶ στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι δὲν ἀποκλείεται ἡ οικονομικὴ αὐτὴ κρίση νὰ δημιούργησε τὶς ἐπαναστατικὲς προοπτικὲς καὶ νὰ προσανατόλισε ἀνάλογα τὸν ἑλλαδικὸ

---

25. Γιὰ αἰσθητὴ αὐξηση τῶν τιμῶν στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα μιλάει ὁ περιηγητὴς Leake (Κ. Σι μ ὀ π ο υ λ ο ς, ὁ.π., τόμ. Γ1, σ. 375), ἐνῶ ὁ Rouqueville ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὸ 1800 ὠς τὸ 1819 οἱ τιμές ἐξαπλασιάστηκαν, τὴ στιγμή ποὺ τὰ ἡμερομίσθια ἀυξήθηκαν μόνο κατὰ 25% (Κ. Σι μ ὀ π ο υ λ ο ς, ὁ.π., τόμ. Γ2, σ. 400).

26. Ἡ ὑποτίμηση τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος εἶχε φτάσει σὲ μεγάλο ὕψος ἀπὸ τὸ τέλος κιόλας τοῦ 18ου αἰῶνα. Σχετικὰ βλ. Ν. Σ ν ο ρ ο η ο ς, ὁ.π., σ. 82-83 καὶ 319 καὶ Β α σ ἰ λ η Κ ρ ε μ μ υ δ ᾶ, Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰῶνα (1715-1792), Ἀθήνα 1972, σ. 114-119.

άνθρωπο. Αυτόν τὸν ἑλλαδικὸ ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος, θιγμένος στὴν κοινωνική του ὑπόσταση, δὲν ἀποκλείεται νὰ βρέθηκε σὲ ἀδιέξοδο.

Ἄν, δηλαδή, διαπιστωθεῖ ὅτι ἡ οἰκονομικὴ κρίση δημιούργησε ἀναστάτωση καὶ ἀδιέξοδο στὶς κοινωνικὲς σχέσεις, ἄρα καὶ κρίση στὴν κοινωνικὴ ὑπόσταση τῶν ἀνθρώπων, τότε δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε σὲ ἄλλες αἰτίες τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821.

Εἶναι, ἐπομένως, ἀναγκαῖο νὰ ἐξετάσουμε τὶς κοινωνικὲς αὐτὲς σχέσεις, ἀφοῦ ἀκούσουμε πρῶτα τὶς σκέψεις μερικῶν ἱστορικῶν. Ὁ Κωστής Μοσκόφ γράφει ὅτι ἡ ὕλική παρακμὴ τοῦ ἐθνωτικοῦ χώρου, πὸν ὅπως εἶδαμε ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1815, θὰ ἀλλάξει σταδιακὰ τὴν ἰδεολογικὴ στάση τοῦ ἐθνωτικοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅτι ἡ οἰκονομικὴ παρακμὴ θὰ φέρει καὶ τὴν ἀλλαγὴ στὴν ψυχολογία τοῦ ἐθνωτικοῦ ἑλλαδικοῦ ἀνθρώπου²⁷. Ἐπίσης, ὁ Νίκος Γ. Σβορώνος γράφει ὅτι ἀπ' τὰ 1800 συναντᾶμε στὴν Ἑλλάδα δημοκρατικὰ κόμματα πὸν δροῦν στὰ πλαίσια τῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοίκησης, στὴν Κοζάνη, στὴν Κέα, τὴ Σάμο... Στὶς συντεχνίες καὶ τὶς συνεργατικὲς ἢ κοινωνικὴ πάλι διεξάγεται ἀνάμεσα σὲ μεγάλους καὶ σὲ μικροὺς μετόχους (Ἀμπελάκια). Ἡ ἴδια πάλι διεξάγεται ἀνάμεσα στὶς συντεχνίες καὶ τοὺς μεγαλέμπορους²⁸.

Θὰ πρέπει, ἴσως, νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι στὶς σκέψεις αὐτὲς, ἢ δὲν ἀποδίδεται σημασία στὴ συνολικὴ οἰκονομικὴ κρίση, ἢ οἱ κάποιες μεταβολὲς πὸν μαρτυροῦνται στὴν περίοδο 1800-1821 ἐξετάζονται μόνο στὴν ἰδεολογικὴ καὶ πνευματικὴ τους διάσταση. Ὡστόσο, ἡ πρώτη, αὐτόματη σχεδόν, συνέπεια τῆς οἰκονομικῆς κρίσης εἶναι ἡ ἀπόρριψη τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τους κατάσταση σὲ μιὰ ἄλλη κοινωνικὴ κατάσταση²⁹.

27. Κ ω σ τ ῆ ς Μ ο σ κ ῶ φ, ὁ.π., σ. 105 καὶ 107. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Κωστής Μοσκόφ μιλάει ἐδῶ μόνο γιὰ τὸν Ἕλληνα βιοτέχνη τοῦ ὄρεινοῦ χώρου καὶ ὅτι μόνο στὸν ὄρεινὸ βιοτεχνικὸ χῶρο βλέπει τὴν οἰκονομικὴ παρακμὴ.

28. Ν ί κ ο ς Γ. Σ β ο ρ ῶ ν ο ς, Ἐπισκόπηση τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, Ἀθήνα 1976, σ. 62.

29. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ψυχολογία ἑνὸς ἀνθρώπου πὸν τὸν ἐθίξε ἡ οἰκονομικὴ κρίση εἶναι ἕνα γράμμα τοῦ πλοιάρχου Ἐ. Γλυκοῦδη, ὁ ὁποῖος ἦταν μέλος τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας. Ὁ πλοίαρχος, λοιπόν, στὸ γράμμα πὸν συνηθιζόταν νὰ στέλνεται στὸ μνητὴ ὕστερα ἀπὸ τὴ μήση, ἔγραφε: Ἐγὼ φίλε μου εὐρίσκομαι ἐδῶ χωρὶς δουλειά, ὡσὰν ὁποῦ τὰ Νεγότσια εἶναι νεκρά, ζημιωμένοι καὶ τὰ αἶτια ὁποῦ δὲν εἶμαι εἰς τὴν Ἀσπρην Θάλασσαν, εἶναι ὁποῦ χρεωστῶ δέκα χιλιάδες γρόσια καὶ πάσχω νὰ δουλεύσω, διὰ νὰ τὰ πληρώσω... ὅσον ὅμως εἶμιον πλοίαρχος μ' ἐδικά μου καπιτάλια... Μὲ κακοφαίνεται τώρα, πὸν σὲ ἐγνώρισα, πὸν δὲν ἔχω δουλειὰ εἰς χεῖρας διὰ νὰ δείξω πρὸς σὲ τὴν δούλευσίν μου ἐπειδὴ ὅταν ἔχη τινὰς δουλειὰν εἰς χεῖρας εἶναι πλέον ὑποκλητικὸς εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ εἰσακούεται καλύτερα. Ἐγὼ, ἂν εἶχα δουλειὰ εἰς χεῖρας καὶ εὐρισκόμην εἰς τὴν Ἀσπρην Θάλασσαν, ἤθελε κερδίσω πολλοὺς καὶ καλοὺς φιλοπάτριδας ὠφελίμους εἰς κάθε ἐποχὴν (Γ. Φ ρ ἄ γ κ ο ς, Φιλικὴ Ἐταιρία, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. ΙΑ', Ἀθήνα 1975, σ. 426).

Ὁ ἑλλαδικὸς ἀγρότης, ἡ σεβασμιωτέρα κλάσις μιᾶς πολιτείας κατὰ τὸν Ἀνόνημο τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας³⁰, συμπιέζεται ἀνάμεσα στὴ διαδικασία ἀνάπτυξης τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας, πὺ τὸν ἀφήνει ἀκτῆμονα³¹, στὴν αὐξηση τοῦ κόστους τῆς ζωῆς μὲ τὴ μείωση τοῦ ἀγροτικοῦ εἰσοδήματος³², πὺ τὸν ἐξαθλιώνει οἰκονομικά³³, καὶ στὴ μείωση τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς, πὺ τὸν καθιστᾷ περιφερόμενο ἄνεργο. Παράλληλα, ὁ ἀγροτικὸς αὐτὸς ἄνθρωπος εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν πρῶν βιοτεχνικὸ καὶ ναυτικὸ ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος νόμισε ὅτι ἡ καταφυγὴ στὴν ἀγροτικὴ ἐργασία ἀποτελοῦσε τὴ λύση τοῦ οἰκονομικοῦ του προβλήματος. Ἡ ἀπόρριψη τοῦ βιοτέχνη καὶ τοῦ τεχνίτη στὴν κατάσταση τοῦ κολλίγου ἢ τοῦ ἀνεργοῦ³⁴, ὅπως, δηλαδὴ, συνέβη καὶ μὲ τοὺς ναυτικούς³⁵, δὲν συνιστοῦσε μόνο μιὰ οἰκονομικὴ καταστροφὴ καὶ μιὰ κοινωνικὴ ὑποτίμηση, ἀλλὰ δημιουργοῦσε καὶ κάποιες νέες κοινωνικὲς συμμαχίες.

30. Ἀ ν ὠ ν υ μ ο ς ὁ Ἑ λ λ η ν, Ἑλληνικὴ Νομαρχία, Ἀθήνα 1957, σ. 138.

31. Τὴν ἐπέκταση τοῦ θεσμοῦ τῶν τσιφλικιῶν σὲ βάρος τῆς ἐλεύθερης μικρῆς ἰδιοκτησίας παρατήρησε στὴ Θεσσαλία ὁ L. H e u z e y, ὁ.π., σ. 49-50, 109 κ.ά. Ἐπίσης, ὁ Φ ρ. Τ ί ρ ς, Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια, τόμ. Β', Ἀθήνα 1972, σ. 13, γράφει ὅτι, τὸ 1830, οἱ μισοὶ ἑλληνικὲς οἰκογένειες καὶ τὸ 83% τῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν ἦταν χωρὶς ἰδιοκτησία.

32. Ὁ Κ ω σ τ ῆ ς Μ ο σ κ ῶ φ, ὁ.π., σ. 67 καὶ 147, μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν Rouqueville, διαπιστώνει μείωση τοῦ ἀγροτικοῦ εἰσοδήματος ἀπὸ τὸ 1804 ὡς τὸ 1820.

33. Γιὰ τὴν ἐξαθλίωση τῶν ἀγροτῶν στὴν τελευταία περίοδο τῆς τουρκοκρατίας βλ. Δ. Κ. Τ σ ο π ο τ ο ῦ, Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, Ἀθήνα 1974, σ. 227. Γιὰ τὴ μείωση τοῦ ἀγροτικοῦ εἰσοδήματος βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση.

34. Κατὰ τὸν Ἀ ν ὠ ν υ μ ο τ ὸ ν Ἑ λ λ η ν α, Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ὁ.π., σ. 139-142, οἱ τεχνίτες ἦταν στὴν ἴδια ἄθλια κατάσταση μὲ τοὺς γεωργούς.

35. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ μείωση τοῦ ἐτήσιου κέρδους γιὰ κάθε μέλος τῶν πληρωμάτων τῶν ὑδραϊκῶν πλοίων. Ἔτσι, κάθε μέλος πληρώματος κέρδισε, κατὰ μέσο ὄσο,

τὸ 1810	123	τάληρα	}	152 τάληρα	} μείωση 67%
τὸ 1811	132	»			
τὸ 1812	232	»			
τὸ 1813	167	»			
τὸ 1814	156	»			
τὸ 1815	64	»	}	50 τάληρα	
τὸ 1817	63	»			
τὸ 1818	88	»			
τὸ 1819	40	»			
τὸ 1820	24	»			
καὶ τὸ 1821	19	»			

(Β α σ ἱ λ η ς Κ ρ ε μ μ υ δ ᾶ ς, Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας (1700-1821), Ἀθήνα 1976, σ. 132).

Ἡ κρίση στις ἐμπορικές ἀνταλλαγές καί, κυρίως, στην ἐμπορική ναυτιλία ἀφοροῦσε εὐρύτατα κοινωνικά στρώματα, τὰ ὁποῖα ἔσπευσαν νὰ ἀναζητήσουν λύσεις ἀνύπαρκτες στην ἀγροτική παραγωγή. Δὲν θὰ πρέπει, μάλιστα, νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι ἡ μεγάλη κρίση στην ἐμπορική ναυτιλία ἔθιγε καίρια τὸ συσσωρευμένο ἐφοπλιστικὸ κεφάλαιο, τὸ ὁποῖο, πανικόβλητο, ἀναζήτησε λύσεις ἀπελπισίας στὴ ναυπήγηση ὄλο καὶ περισσότερων караβιῶν—ὅπως ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι συνέβη ³⁶— ἢ στὴν ἀγορὰ ἀκινήτων, γῆς κυρίως, πρᾶγμα περίπου ἀδύνατο γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Γίνεται, λοιπόν, σαφές ὅτι ἀπὸ τὸ 1800 ὠς τὸ 1821 ἡ οἰκονομικὴ κρίση ποῦ ἔθιξε τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἀνέτρεψε τὴν ὑφιστάμενη ἢ ὑπὸ σχηματισμὸ κοινωνικὴ κατάσταση καὶ δημιούργησε μιὰ νέα. Αὐτὴ ἡ νέα ἦταν μιὰ κοινωνία μὲ πολὺ πλούσιους, ἀλλὰ ἀνήσυχους, καὶ μὲ πολὺ φτωχοὺς ἀνθρώπους. Μιὰ κοινωνία μὲ ἀνεργούς καὶ μὲ μετακινήσεις πληθυσμῶν, οἱ ὁποῖοι, μέσα στὴ δυστυχία τους, προσφέρονταν ὡς φτηνὴ ἐργατικὴ δύναμη. Ἦταν μιὰ κοινωνία ἀνήσυχη, μὲ τὶς βασικὲς ἀντιθέσεις τῆς σὲ μεγάλη ὄξυνση. Στις δυὸ πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία ἀπόχτησε μιὰ ἐξαιρετικὴ κινητικότητα· μιὰ κινητικὴ ποῦ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὶς ὑλικὲς βάσεις τοῦ βίου γιὰ νὰ καταλήξει στις ἰδεολογικὲς ἀναζητήσεις.

Ἄλλὰ, μιὰ ἀνάλογη κινητικότητα θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε καὶ στὸν εὐρύτερο ἐλληνικὸ χῶρο, στοὺς χώρους, δηλαδή, ἐκείνους ὅπου ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομικὴ δραστηριότητα εἶχε σημειώσει ἀξιόλογες ἐπιδόσεις: Γιὰ τὸν παροικιακὸ Ἑλληνα ἡ οἰκονομικὴ δράση ἦταν ὁ μόνος λόγος ἀποδοχῆς τοῦ ἀπὸ τὸν ἐξελλαδικὸ χῶρο. Ἡ οἰκονομικὴ κρίση στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο καὶ ἰδιαίτερα ἡ κρίση τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας ἔθιγε καίρια συμφέροντα, ἔθιγε τὴν ἴδια τὴν ὑπόσταση τοῦ παροικιακοῦ ἐλληνισμοῦ, ἰδιαίτερα στις παραδουνάβιες χῶρες καὶ τὸν Εὐξείνιο Πόντο. Ὁ Ἑλληνας πάροικος τῶν χώρων αὐτῶν εἶχε συνδέσει τὴν τύχη τοῦ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ ἐμπόριο τοῦ σιταριοῦ.

Ἄλλωστε, δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐθνικῶν συνειδήσεων στὸν εὐρωπαϊκὸ καί, μάλιστα, στὸ βαλκανικὸ χῶρο κλόνιζε τὴ θέση κάθε ξένου στοιχείου. Οὔτε πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι ἡ ἥττα τοῦ Ναπολέοντα, γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1812, ἀπελευθέρωσε τὶς διαδικασίες γιὰ τὴ συγκεκριμενοποίηση τῶν ἐθνικῶν προσανατολισμῶν, ἀφοῦ ἡ ναπολεόντεια ἐπιχείρηση ἦταν ἡ τελευταία προσπάθεια στὴν ἱστορία γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς αὐτοκρατορίας μὲ τὴν παλαιὰ ἔννοια τοῦ ὄρου. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ συνολικὸ πλαίσιο εἶναι δυνατὸ νὰ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα αὐτὴ τὴν «κινητικότητα» τοῦ παροικιακοῦ Ἑλληνα στὸν ἀνατολικοευρωπαϊκὸ χῶρο· μιὰ

36. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ χρόνια τῆς κρίσης ὁ ἀριθμὸς τῶν караβιῶν ποῦ ναυπηγήθηκαν στις Σπέτσες ἀυξήθηκε. Σχετικὰ βλ. Β α σ ί λ η Κ ρ ε μ μ υ δ ᾶ, ὁ.π., σ. 139.

κινητικότητα πὸ ἔτεινε πρὸς τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου του καὶ πρὸς τὴν ἐπιστροφή³⁷.

Καί, ἴσως, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ θὰ πρέπει νὰ ποῦμε δυὸ λόγια γιὰ τὴν ἔθνικὴ συσπείρωση πὸ παρατηρεῖται στὸ συνολικὸ ἑλληνισμὸ στὶς δυὸ πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ ἔθνικὴ αὐτὴ συσπείρωση, γνωστὴ ἀπὸ ἓνα πλῆθος πληροφορίες, συμπορευόταν μὲ τὴ σφυρηλάτηση τῆς ἔθνικῆς συνείδησης, πὸ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἦταν ἡ στήριξη στὶς ἡμέτερες δυνάμεις³⁸.

Ἡ σύμπτωση τῶν δυὸ αὐτῶν γεγονότων, τῆς ἔθνικῆς, δηλαδή, συσπείρωσης καὶ τῆς σφυρηλάτησης τῆς ἔθνικῆς συνείδησης, δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι συμπορευόταν μὲ τὴν προϊούσα οἰκονομικὴ κρίση καὶ ἐκδηλωνόταν καθαρότερα σὲ χώρους πὸ θίγονταν περισσότερο, ὅπως ἦταν ὁ νοτιοελλαδικὸς χώρος, ὁ ὁποῖος, ὡς κάποια στιγμή, ἦταν κάτω ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο οἰκονομικὸ-ἐμπορικὸ ἔλεγχο τῶν Γάλλων, πὸ ὑποχώρησαν, καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, πὸ βυθίστηκε στὴν κρίση.

Ἄν οἱ λογικοὶ αὐτοὶ συνδυασμοὶ εἶναι θεμιτὸ νὰ ἀπασχολοῦν σοβαρὰ τὸν προβληματισμὸ μας, τότε θὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐρμηνεύσουμε πῶς ἐξελίχτηκε μιὰ κάποια ἐπαναστατικὴ διάθεση—ἢ καλύτερα διαθεσιμότητα—πὸ παρατηρήθηκε ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα γιὰ νὰ καταλήξει σὲ συγκεκριμένες ἐπαναστατικὲς ἐκδηλώσεις³⁹. Ὅπως, ἐπίσης, θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ἡ ιδέα—ἄχι ἡ ιδεολογία—καὶ ὁ πόθος γιὰ τὴν ἐλευθερία, πὸ ἐνδεχομένως δημιουργοῦνται μὲ τὸν πλουτισμὸ, μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀκμὴ, μὲ τὴ μάθηση καὶ μὲ τὶς γαλλικὲς ιδέες τοῦ διαφωτισμοῦ, μετατρέπονται σὲ ἐπαναστατικὴ ιδεολογία σὲ μιὰ περίοδο οἰκονομικῆς κρίσης.

Ἔτσι, ἴσως, φτάσαμε στὴν Ἐπανάσταση. Σὲ ποῖο πλαίσιο πρέπει ἄραγε

37. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Ἕλληνας πάροικος ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐπιστρέψει σὲ μιὰ ἀνεξάρτητὴ Ἑλλάδα (Ἄ ν ὠ ν υ μ ο ς ὁ Ἑ λ λ η ν, Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ὁ.π., σ. 183-184, 185-190 καὶ 197).

38. Γιὰ σχετικὲς πληροφορίες βλ. Β α σ ί λ η Κ ρ ε μ μ υ δ ᾶ, ὁ.π., σ. 202-204.

39. Ὁ Γάλλος Auguste de Jassaud στὸ ἀνέκδοτο ὑπόμνημά του (βλ. γι' αὐτὸ Β α σ ί λ η Κ ρ ε μ μ υ δ ᾶ, ὁ.π., σ. 140) μὲ τίτλο Mémoire sur l'état physique et politique des îles d'Hydra, Spécie, Poros et Ipséra en l'année 1808, 1 Aδγ. 1809, ἔγραψε γιὰ τοὺς Ἕλληνας ὅτι εἶναι μιὰ κρυμμένη φωτιὰ πὸ περιμένει τὸ φύσημα τῆς ἐλευθερίας γιὰ νὰ ξανανάψει τοὺς παρομοιάζει, ἐπίσης, μὲ ἓνα λιονταράκι πὸ δοκιμάζει τὰ δόντια του. Βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις διαφόρων περιηγητῶν στοῦ Κ. Σ ι μ ὀ π ο υ λ ο υ, ὁ.π., τόμ. Γ1, σ. 72, 137, 145 καὶ 315 καὶ τόμ. Γ2, σ. 103, 108 καὶ 117. Ἐπίσης, σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Rouqueville, οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀκαρνανίας δὲν περιμένουν παρὰ ἓνα σύνθημα γιὰ νὰ ἀρῶν τὰ δπλα (βλ. Démocratie Iliadou, Les Balkans jouet de la politique des puissances européennes pendant les XVIIIe et XIXe siècles, *Balkan Studies*, 16 (1975), σ. 163).

νά την τοποθετήσουμε; Είναι πιά βέβαιο ότι η Έπανάσταση του 1821 όχι μόνο δεν βγήκε μέσα από μια οικονομική άκμή, όχι μόνο δεν καθοδηγήθηκε από μια οικονομικά σφριγηλή αστική τάξη, αλλά, αντίθετα μάλιστα, βγήκε μέσα από μια βαθιά και προϊούσα οικονομική κρίση και οργανώθηκε από μια αστική τάξη θιγμένη απ' αυτή την οικονομική κρίση, η οποία αστική τάξη άναζητούσε τους προσανατολισμούς της μέσα σε μια κοινωνία με κλιδωνιζόμενες αρχές, με ανατρεπόμενες βάσεις και με όξυνόμενες τις αντιφάσεις της. Η κρίση έθιγε ιδιαίτερα τον εφοπλιστικό κόσμο, ο οποίος, εκτός από την οικονομική του εδρωστία, έχανε και την ήγεσία, δηλαδή τον έλεγχο, της αγοράς του έλλαδικού χώρου.

Καί, βέβαια, δεν είναι, ίσως, δυνατό να τοποθετούμε την Έπανάσταση μόνο σε πνευματικές βάσεις. Η πνευματική ζωή στον έλλαδικό χώρο ήταν ύποτυπώδης πριν από το 1821. Ο λεγόμενος έλληνικός διαφωτισμός ήταν υπόθεση του παροικιακού έλληνισμού, ενώ η σχολική παιδεία σπάνια ξεπερνούσε στον έλλαδικό χώρο το στάδιο της ανάγνωσης και της γραφής⁴⁰. Άλλωστε, για τον έλλαδικό άνθρωπο ο όποιοςδήποτε διαφωτισμός και η οποιαδήποτε παιδεία θα ήταν, μέσα στις συνθήκες που δημιουργούσε η οικονομική κρίση, μια περιττή πολυτέλεια⁴¹.

Ύστερα από όσα εκτέθηκαν προκύπτει ότι η Έπανάσταση του 1821 συνέπεσε με μια βαθιά οικονομική κρίση. Τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν μάς επιτρέπουν ακόμη να εξαρτήσουμε την Έπανάσταση από την κρίση. Ύπάρχουν, ωστόσο, μερικές χαρακτηριστικές συμπτώσεις: το 1815 εκδόθηκε στη Βενετία ο «Έρμης ο κερδώς»· το 1817 εκδόθηκε στη Βιέννη η «Θαλάσσιος νομοθεσία» του Ν. Κεφαλά· το 1818 εκδόθηκε στην Ύδρα ο νέος «Νόμος έμπορικής ναυτιλίας» και την ίδια χρονιά ο φόρος επί του κέρ-

40. Για σχετικές μαρτυρίες βλ. Β α σ ί λ η Κ ρ ε μ μ υ δ ά, δ.π., σ. 216, 217, 218 κ.ά.

41. Ο Φ. Ή. Ή λ ι ο ύ, Προσθήκες στην έλληνική βιβλιογραφία, Άθήνα 1973, σ. 39, γράφει ότι από τους συνδρομητές που γράφτηκαν για την αγορά βιβλίων από το 1800 ως το 1820 μόνο το 7% κατοικούσε στις περιοχές που άργότερα αποτέλεσαν το έλεύθερο κράτος. Από τη μελέτη του ίδιου συγγραφέα, Βιβλία με συνδρομητές. Ι. Τα χρόνια του διαφωτισμού (1749-1821), Ο Έρμιαστής, τ. 12, τχ. 69-70 (Μάιος - Αύγ. 1975), σ. 101-179, προκύπτουν πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις: Τα αντίτυπα που πουλήθηκαν με συνδρομές στον έλλαδικό χώρο (περίπου τα όρια της σημερινής έλληνικής επικράτειας) από το 1800 ως το 1821 αποτελούν περίπου το 5,5% των έλληνικών αντιτύπων που κυκλοφόρησαν με συνδρομές. Άν, μάλιστα, εξαίρεσουμε τα αντίτυπα που πουλήθηκαν στο Άγιο Όρος, δεν απομένει για τον υπόλοιπο έλλαδικό χώρο ούτε 4,5%.

Μιά άλλη τομή στά δεδομένα που δημοσιεύει ο Φ. Ή. Ή λ ι ο ύ μάς δείχνει ότι το 39% περίπου των αντιτύπων που πουλήθηκαν με συνδρομές στον έλλαδικό χώρο έφτασαν στο νησιωτικό χώρο και κυρίως στη Χίο, στην Ύδρα, στον Πόρο, στη Ζάκυνθο και στην Κέρκυρα.

δους πὸ ἐισπραττόταν στὴν κοινότητα τῆς Ὑδρας μειώθηκε ἀπὸ 5% σὲ 3%⁴².

Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρία ἰδρύθηκε τὸ 1814· εἶχε τὴν ἔδρα τῆς καὶ ἔδρασε σὲ ἓνα χῶρο πὸ εἶχε ἄμεση σχέση μετὰ τὴ δράση τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας. Τὸ 41% τῶν μελῶν τῆς Ἐταιρίας, πὸ εἶχαν δηλώσει πὸ μὴ-θηκαν, εἶχε μνηθεῖ στὶς παραδουνάβιες χῶρες καὶ στὴ νότια Ρωσία. Οἱ δυὸ ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἰδρυτὲς τῆς Ἐταιρίας, ἦταν ἀποτυχημένοι ἢ χρεοκοπημένοι ἔμποροι, ἐνῶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου εἶχαν δηλώσει καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ ὄσους εἶχαν μνηθεῖ στὶς παραδουνάβιες παροικίες καὶ στὴ Ρωσία. Τὸ 1816 ἡ Ἐταιρία εἶχε 20 μέλη· τὸ 1817 μὴθήκαν ἄλλα 22 μέλη· τὸ 1818, πρῶτο ἔτος τῆς μεγάλης κρίσης στὴν ἐμπορικὴ ναυτιλία, μὴθήκαν στὴ Φιλικὴ Ἐταιρία 210 ἄτομα, τὸ 1819 164 ἄτομα κλπ. Ἀπὸ γεωγραφικὴ ἄποψη διαπιστώνουμε τὶς ἐξῆς συμπτώσεις: ἡ Πελοπόννησος, ἡ περιοχὴ, δηλαδή, πὸ εἶχε γνωρίσει τὴν οἰκονομικὴ κρίση πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 1800, ἀντιπροσωπευόταν στὴν Ἐταιρία μετὰ τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ (37,2%) τῶν μελῶν τῆς· τὸ 14,6% τῶν μελῶν τῆς Ἐταιρίας καταγόταν ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, τὸ χῶρο, δηλαδή, τοῦ ἐφοπλιστικοῦ κεφαλαίου. Ἀπὸ τοὺς 21 σημαντικότερους μνητὲς οἱ 11, δηλαδή τὸ 52%, ἦταν Πελοποννήσιοι, ἐνῶ 12 ἀπ' αὐτοὺς, δηλαδή τὸ 57% ἦταν ἔμποροι⁴³. Μόλις τὸ 1819, ὅταν ἡ οἰκονομικὴ κρίση ἔδειχνε ὅτι ἦταν ὀριστικὴ, ἡ Φιλικὴ Ἐταιρία κατόρθωσε νὰ κάμψει τὴν ἄρνηση τῶν προκρίτων.

Δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι συμβαίνουν συχνὰ στὴν ἱστορία τόσες ποιοτικὲς καὶ ποσοτικὲς συμπτώσεις, ὅσες διαπιστώνονται στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο στὰ 10 χρόνια πὸ προηγήθηκαν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, στὴν περίοδο, δηλαδή, πὸ ἡ οἰκονομικὴ κρίση βάθαινε ὄλο καὶ περισσότερο καὶ ἀγκάλιαζε ὄλους τοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος τῶν Ἑλλήνων, ἀκόμη καὶ σὲ ἐξωελλαδικούς χώρους. Ἴσως λοιπὸν, ἡ γενικευμένη αὐτὴ οἰκονομικὴ κρίση, ἡ ὁποία ὄδηγοῦσε στὴν καταστροφὴ τὴν ἑλληνικὴ ἀστική τάξη, νὰ ἐπιτάχυνε τὶς ἐπαναστατικὲς διαδικασίες, νὰ ὄξυνε τὶς ἀντιφάσεις καὶ νὰ ἔδωσε τὸ δικὸ τῆς συγκεκριμένο νόημα στὴν Ἐπανάσταση.

42. Βλ. Ἀ ν τ. Λ ι γ ν ο ὺ, ὁ. π., σ. 98.

43. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ Φιλικὴ Ἐταιρία προέρχονται ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Φ ρ ἄ γ κ ο υ, ὁ. π., σ. 424-432. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Τ ἄ σ ο υ Β ο υ ρ ν ᾶ σ τὸ βιβλίον Φιλικὴ Ἐταιρία, ἔκδ. Δρακόπουλου, χ.τ. καὶ χ.ἔ. Παράλληλες πληροφορίες, πὸ ἀφοροῦν συνολικὰ τὸ θέμα μας, ὑπάρχουν σκόρπιες σὲ ποικίλα κείμενα, ὅπως αὐτὴ πὸ ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀντώνιος Οἰκονόμου, πὸ ξεσήκωσε τοὺς Ὑδραίους, ἦταν ἓνας κατεστράμμενος πλοίαρχος. Σχετικὰ βλ. Ἀ ν τ ω ν ἰ ο υ Ἀ. Μ ι α ο ὺ λ η, Βίος Ἀντωνίου Γ. Κριεζῆ, Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 21, ἔκδ. Γ. Τσουκαλά, Ἀθῆναι 1956, ἀρ. 8, σ. 206.